

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE KENTLEŞME VE KENTSEL GELİŞİM

Urbanization and Urban Development in Eastern Anatolia Region

Yrd. Doç. Dr. Ogün COŞKUN*



Özet

Doğu Anadolu Bölgesi, geçmişten bu yana, kentleşme oranları ve kentsel gelişimin ülke ortalamalarının altında seyrettiği, dolayısıyla kentleşmenin düşük hızda gerçekleştiği bir bölgedir. Kentleşme üzerinde etkili olan pek çok parametre açısından değerlendirilebilecek olan bu durum, bölgenin coğrafi yapısı ve özellikleri ile de yakından ilgilidir. Bu çalışmada, Doğu Anadolu Bölgesi'nde kentsel nüfusun tarihsel gelişim ve değişimi irdelenerek; bölgede kentlerin dağılışı incelenmeye çalışılmıştır. Cumhuriyet döneminde bölge nüfusunun yapısı ve değişimi farklı dönemler içinde değerlendirilerek kentsel nüfus ve kentleşme oranları ile kent sayısındaki değişim analiz edilmiştir. Bölge kentleri, nüfus büyüklükleri açısından kademelendirilerek, haritalandırılmış ve nüfus hareketleri ile göçlerin diğer coğrafi özelliklerle birlikte kentleşme üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Doğu Anadolu Bölgesi, Kentleşme, Kentsel Gelişim, Kentsel Nüfus.*

* Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı, e-mail: oguncoskun@atauni.edu.tr

Abstract

Eastern Anatolia Region, from past to present, is a region in which rate of urbanization and urban development have been under the average rate of Turkey, and urbanization has been at a low pace. This case, which can be considered in terms of many parameters, is closely related to geographical structures and features of the region. In this study, the historical change and development of urban population were scrutinized and it was aimed to analyze the distribution of the cities in the region. The structure and change of the population in the region across the different times in the republican period were evaluated and the change in the rates of urban population and urbanization and the numbers of cities were analyzed. The cities of the region were graded according to their populations, mapped, and population movements and the effects geographical factors together with others on urbanization were examined.

Keywords: *Eastern Anatolia Region, Urbanization, Urban Development, Urban Population.*

I. Giriş

Kentleşme, en yalın haliyle, belirli bir bölgede, kentlerde yaşayan nüfusun ya da kentsel nüfusun ve kent sayısının artışı şeklinde tanımlanmaktadır (Doğanay,1997:426). Elbette kentleşmenin, temelde bir nüfus hareketi olarak belirtildiği bu tanımı genişletmek mümkündür. Yapılan bu geniş tanımlamalar içinde en fazla kullanılan “Sanayileşmeye ve ekonomik gelişmeye koşut olarak kent sayısının artması ve bugünkü kentlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplum yapısında artan oranda örgütlenme, işbölümü ve uzmanlaşma yaratan, insan davranış ve ilişkilerinde kentlere özgü değişikliklere yol açan bir nüfus birikimi süreci” şeklindedir (Keleş,2012:31).

Görüldüğü üzere, mekânsal ve toplumsal bir olgu olarak kentleşme, farklı boyutlara sahip zengin içeriği ile dikkat çekmektedir. Kentleşmeyle bağlantılı kavramlardan birisi olarak kentsel gelişme ya da kentsel gelişim ise, bir ülke ya da bir bölgede kentsel nüfusun artışı, kentlerin sayıca çoğalması ve imar edilerek geliştirilmesi olarak tanımlanmaktadır (Keleş,1998:82).

Kentlerin tespiti için kullanılan çok çeşitli kriterler yer almaktadır. Bunların başlıcalarını, nüfus, ekonomik fonksiyon, yerel yönetim ve plânlama olarak sıralamak mümkündür (Doğanay,1997:417-424). Gerek ülke ve bölge bazında yapılan çalışmalarda daha fazla tercih edilmesi ve gerekse sağlıklı veri teminindeki kolaylıklar nedeniyle, pek çok araştırmada olduğu gibi bu çalışmada da **nüfus kriteri** tercih edilmiştir.¹ Ancak kent-kır ayrımında kullanılan nüfus miktarı konusunda da farklı kriterler kullanıldığı bilinmektedir.² Bu çalışmada, gerek ülke ve gerekse bölge şartlarını oldukça iyi yansıttığı kabul edilen **10.000** nüfus kriteri kullanılmış, pek çok çalışmada olduğu gibi kentsel nüfus artışı, kentleşme oranları ile eşdeğer olarak ele alınmış ve kentsel gelişim, kent sayısı ve kentsel nüfustaki değişimleri kapsar nitelikte kullanılmıştır.³

Türkiye’de kentleşme, farklı boyutlarıyla geçmişten bu yana akademik çevrelerde ilgi görmüş, pek çok araştırmaya da konu olmuştur. Kentleşmenin nedenlerinden, ortaya çıkardığı sonuçlara kadar çok sayıda soruna odaklanan bu çalışmalar, ortak ve orijinal sonuçları ile oldukça zengin bir literatür ortaya çıkarmıştır (Selen,1945; Yücel,1960-1961; Tümertekin,1965-1973; Emiroğlu,1975-1981; Sencer,1979; Doğanay,1986; Sergün,1993; Avcı,1993-2003; Yüceşahin,Bayar,Özgür,2004; Işık,2005, Yüceşahin,Özgür,2008 vbg.). Çok sayıda coğrafi çalışmanın da eklenmesiyle kentleşme literatürü, Türkiye’ye özgü kentleşme kriterlerinin ortaya çıkarılmasına olanak sağlamıştır.

Türkiye’de kentleşmenin bölgesel bazda değerlendirilmesi, coğrafi şartların kentleşme üzerine yaptığı olumlu-olumsuz etkilerin tespiti ve coğrafi bölgelerin kentleşme ile ilgili karakteristik özelliklerinin belirlenmesine katkı sağlamaktadır. Bilindiği üzere, Doğu Anadolu Bölgesi Türkiye’nin en geniş yüzölçümlü ancak nüfus yoğunluğu en düşük coğrafi bölgesidir (Doğanay,1997:221). Bölge, batı sınırı İç Anadolu Bölgesi’ne kadar sokulmuş bir üçgeni andıran şekli ve ortalama yükseltisinin fazlalığı ile dikkat çekmektedir (Erinç,1953:2-4). Gerçekten de ortalama yükseltisi 2000 m. civarında olan bölge arazisinin neredeyse dörtte üçlük bölümü 1500-2500 m. aralığında yer almaktadır (Erinç,1953:4). Tektonizma etkisiyle ana hatlarını kazanan morfolojik görünüm, volkanizma ve flüvyal süreçlerle şekillenerek bölgeye bugünkü görünümünü kazandırmıştır (Saraçoğlu,1989:4-5).

Türkiye'nin doğusunda, Karadeniz, İç Anadolu, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri ile sınırı bulunan Doğu Anadolu Bölgesi, komşu ülkelerle olan kara sınırı uzunluğu ile dikkat çekmektedir. Bölgenin, beş komşu ülke -Gürcistan, Ermenistan, Nahçıvan (Azerbaycan), İran ve Irak- ile kara sınırı bulunmaktadır (Arınç,2011:2). Büyük bölümü şiddetli karasal koşulların etkisi altında olan bölge, düşük sıcaklık değerleri ile uzun ve kar yağışlı kış aylarının belirgin olduğu bir iklime sahiptir (Koçman,1993:81). Bölgenin kendine has bu coğrafi yapı ve özelliklerinin⁴ pek çok beşeri faaliyette olduğu gibi kentleşme oranları üzerinde de etkili olduğunu ifade etmek mümkündür.

II. Amaç ve Yöntem

Bu çalışmada, Doğu Anadolu Bölgesi'nde kentleşmenin Cumhuriyet dönemi boyunca (1927-2012) geçirdiği değişimin irdelenmesi amaçlanmıştır. Bu genel amaca uygun olarak, bölgede kentsel nüfus gelişimi ve kent sayısındaki değişimin farklı periyotlardaki görünümü analiz edilmeye çalışılmıştır. Betimsel araştırmalar grubunda ele alınabilecek olan çalışmada, ayrıntılı nicel veri analizi tercih edilmiş ve istatistik hesaplara dayalı analitik değerlendirme yoluna gidilmiştir. Tarama yöntemine sıkça başvuru yapılan çalışmada, yapılan istatistik çözümler için TÜİK tarafından yayımlanan 2012 yılı ADNKS (Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi) sonuçları ile farklı dönemlere ait (1927-1950-1980-1990-2000-2012) Genel Nüfus Sayım Sonuçları kullanılmıştır. Çalışma boyunca coğrafi bölge sınırları esas alınmış, yapılan istatistik hesaplarında ve analitik değerlendirmelerde coğrafi sınırlar göz önünde tutulmuştur. Kentleşme ve Türkiye'de kentleşme ile ilgili çalışmalar taranmış, yapılan hesap ve değerlendirmelerle Doğu Anadolu Bölgesi'nin Türkiye kentleşmesindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bölge kentleri, nüfus büyüklüklerine göre kademelendirilip gruplanmış ve ülke ortalamalarıyla karşılaştırılarak haritalanmıştır. Coğrafi bakış açısıyla yapılan değerlendirmelerle, bölgede kentleşmenin mevcut durumu analiz edilmeye çalışılmış ve kentleşmeyi etkileyen doğal ve beşeri etmenler sonuç bölümünde ayrıntılandırılmıştır.

III. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Kentleşmenin Tarihsel Gelişimi

Doğu Anadolu Bölgesi'nde kentleşmenin gelişim sürecini, Türkiye'deki kentleşmeden bağımsız olarak düşünüp değerlendirmek sağlıklı bir yaklaşım olmayacaktır. Bu nedenle, öncelikle Türkiye'de kentsel nüfus değişimini ve kentleşmenin tarihsel gelişimini kısaca değerlendirmek yerinde olacaktır.

Yaklaşık 85 yıllık (1927-2012) süreç dikkatle değerlendirildiğinde, Türkiye'de kentli nüfusun önemli ölçüde bir artış gösterdiği görülmektedir (Tablo 1). Gerçekten de Cumhuriyet dönemi boyunca ülkede kentli nüfus 3,3 milyondan 56,4 milyona; kentli nüfus oranı ise %24,2'den %74,6'ya yükselmiştir. Kentli nüfusun, ülke nüfus artışına paralel olarak yaklaşık 16 kat artış gösterdiği bu devre, ülke nüfusundaki kentsel nüfus oranı da neredeyse 3 katlık bir artış göstermiştir. Dönemler arasında bir değerlendirme yapıldığında da, özellikle 1950'li yılların, önemli bir dönüm noktası olduğu görülebilmektedir. Bu döneme kadar oldukça yavaş bir artış seyri gösteren kentleşme ve kentsel nüfus artışı, 1950'lerden sonra son derece hızlı bir gelişme göstermiştir (Şekil 1). Ülke nüfusunun sadece dörtte birlik bölümünün kentlerde yaşadığı (1927'de %24,2; 1950'de %25,0) bu dönemin ardından ortaya çıkan kentsel nüfus artışı ve hızlı kentleşme, önce ülke nüfusunun

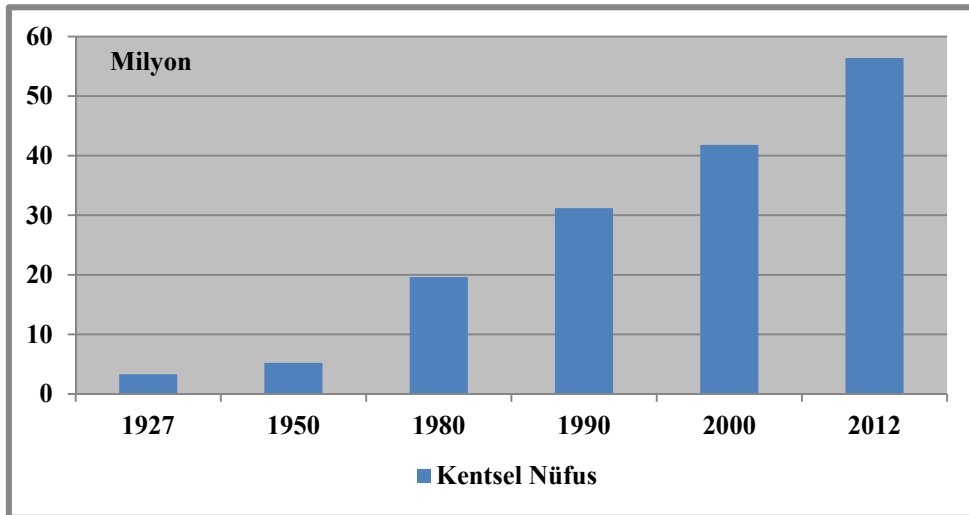
yarıdan fazlasının, daha sonrada neredeyse dörtte üçlük büyük bölümünün (2012’de %74,6) kentlerde yaşaması sonucunu doğurmuştur (Tablo 1).

Ülke içi nüfus hareketleri, ulaşım, iletişim vb. sektörlerdeki gelişmelerle ilişkilendirilebilecek olan bu tablo, aynı devre içinde kırsal nüfus oranının da %75,8’lerden (1927) %25,4’lere (2012) kadar gerilemesine sebep olmuştur. Kentsel çekicilikler ve kırsal iticilikler⁵ gibi etmenler, ülke nüfusunun (dünyadaki gelişmelere de paralel⁶ olarak) hızla kentlere yönelmesine ve kentsel nüfus artışına neden olmuştur. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, söz konusu devrede (1927-2012) Türkiye’de toplam nüfus 13,6 milyondan 75,6 milyona ulaşırken, toplam kentli nüfus 3,3 milyondan 56,4 milyona ulaşmış ve 2012 yılına gelindiğinde ülke nüfusunun %74,6’lık bölümü yani neredeyse dörtte üçlük kesimi kentlerde yaşıyor hale gelmiştir (Tablo 1).

Tablo 1. Türkiye’de kentsel nüfus ve kentleşmenin tarihsel gelişimi (1927-2012).

Yıl	Kentsel Nüfus	Yüzde (%)	Kırsal Nüfus	Yüzde (%)	Toplam Nüfus
1927	3.302.880	24,2	10.345.390	75,8	13.648.270
1950	5.236.797	25,0	15.710.391	75,0	20.947.188
1980	19.639.524	43,9	25.097.433	56,1	44.736.957
1990	31.229.569	55,3	25.243.431	44,7	56.473.000
2000	41.842.849	61,7	25.961.078	38,3	67.803.927
2012	56.436.241	74,6	19.191.143	25,4	75.627.384

Kaynak: Doğanay, 1997:428 ve TÜİK 2000; 2012 kayıtlarından hesaplanmıştır.



Şekil 1. Türkiye’de kentsel nüfus ve kentleşmenin tarihsel gelişimi (1927-2012).

Türkiye’de kentleşmenin coğrafi dağılışı incelendiğinde ise, 2012 yılı itibariyle kentleşmenin en yüksek olduğu coğrafi bölgenin Marmara Bölgesi, en düşük olduğu bölgenin ise Doğu Anadolu Bölgesi olduğu görülmektedir (Tablo 2). Yüzde 91,3’lük kentleşme oranı ile ilk sırada yer alan Marmara Bölgesi’nde 22,3 milyonluk toplam nüfusun 20,3 milyonluk çok büyük bir bölümü kentlerde yaşarken, yalnızca yüzde 8,7’lik bir bölümü kırsal nüfus içinde yer almaktadır. Kentleşme oranının son derece yüksek olduğu bu bölgeyi, sırasıyla İç Anadolu (%82,8), Ege (%72,0), Güneydoğu Anadolu (%70,3) ve Akdeniz (%67,3) Bölgeleri izlemektedir. Karadeniz ve Doğu Anadolu Bölgeleri ise sırasıyla %51,7 ve %50,9’luk kentleşme oranları ile son sıralarda yer almaktadırlar (Tablo 2).

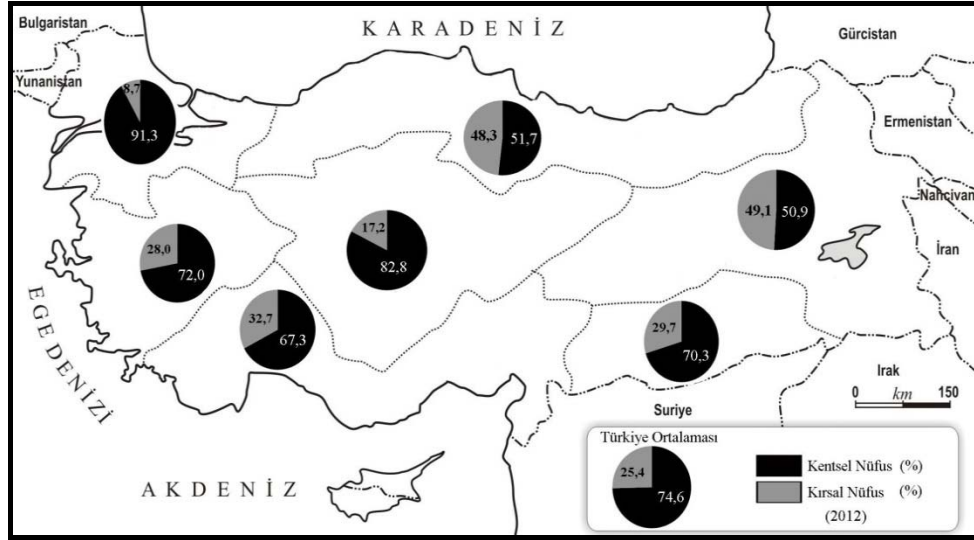
Coğrafi bölgeler arasında, 2012 verilerine göre, sadece iki bölge (Marmara ve İç Anadolu) %74,6’lık ülke kentleşme oranının üzerinde yer almaktadır. Ege, Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz bölgeleri ise ülke ortalamalarına yakın kentleşme oranlarına sahip bölgeler olarak dikkati çekmektedir. Karadeniz ve Doğu Anadolu Bölgeleri ise, ülke ortalamasının bir hayli altında yer almakta olup her iki bölge maalesef 1990’lar Türkiye’sinin ortalamalarına (%55,3) daha yakın kentleşme oranları göstermektedir (Harita 1).

Tablo 2. Türkiye’de kentleşmenin coğrafi bölgelere göre dağılışı (2012).

Bölge	Toplam Nüfus	Kentsel Nüfus	Yüzde (%)	Kırsal Nüfus	Yüzde (%)
Marmara	22.325.312	20.376.244	91,3	1.949.068	8,7
İç Anadolu	11.723.690	9.705.160	82,8	2.018.530	17,2
Ege	9.666.191	6.955.869	72,0	2.710.322	28,0
G.Doğu Anadolu	7.194.399	5.056.858	70,3	2.137.541	29,7
Akdeniz	10.362.954	6.972.551	67,3	3.390.403	32,7
Karadeniz	7.723.391	3.993.203	51,7	3.730.188	48,3
Doğu Anadolu	6.631.447	3.376.356	50,9	3.255.091	49,1
Toplam	75.627.384	56.436.241	74,6	19.191.143	25,4

Kaynak: TÜİK 2012 ADNKS sonuçlarından hesaplanmıştır.

Görüldüğü üzere, Türkiye’de kentleşmenin coğrafi bölgelere göre dağılışında, Doğu Anadolu Bölgesi en son sırada yer almaktadır. Toplam 6,6 milyonluk bölge nüfusunun yalnızca 3,3 milyonluk kesimi kentlerde yaşamakta ve bu değer de yaklaşık %50,9’luk bir kentleşme oranını göstermektedir (Tablo 2-Harita 1).



Harita 1. Türkiye’de kentleşme oranlarının (%) coğrafi bölgelere göre dağılımı (2012).

Kentleşme oranları, ortalamaları ve coğrafi bölgelere göre dağılımları kadar önemli diğer göstergeler ise kent sayısı ve toplam kent nüfusunun dağılışıdır. Türkiye’de 2012 yılı itibarıyla **388 kent** yerleşmesinde yaklaşık **56,4 milyon** toplam kent nüfusu yer almaktadır (Tablo 3). Ülkedeki toplam kent nüfusunun, bölgelere göre dağılışı da oldukça eşitsiz bir görünüm sergilemektedir. Bu bölgesel dağılımın da ilk sırasında 51 kent yerleşmesinde yaklaşık 20,3 milyon nüfus barındıran Marmara Bölgesi gelmektedir. Kentsel nüfus yoğunluğunun da (km²’ye düşen kentsel nüfus) 302,7 kişi olduğu bölge, toplam kent nüfusunun %36,1’lik bölümüne ev sahipliği yapmaktadır. İç Anadolu Bölgesi, %17,2’lik pay ile toplam kent nüfusunun en yoğun olduğu ikinci bölgedir. Yaklaşık 11,7 milyonluk bölge nüfusunun 9,7 milyonluk bölümü 49 kent yerleşmesinde yaşamakta ve kentsel nüfus yoğunluğu da 59,5 kişi olmaktadır. Ege ve Akdeniz bölgeleri ise ülke toplam kent nüfusuna aynı oranlarda katkı sağlamakta; 6,9’ar milyonluk kentsel nüfusları ile %12,3 oranında pay sahibi olmaktadır. Yüzölçümü farklılığı nedeniyle, Ege Bölgesi’nde kentsel nüfus yoğunluğu 74,7 kişi, Akdeniz Bölgesi’nde ise 56,7 kişi olmakta ve her iki bölge Marmara ve Ege Bölgelerinin ardından üçüncü ve dördüncü sırada yer almaktadırlar (Tablo 3).

Söz konusu iki bölgeyi takip eden Güneydoğu Anadolu Bölgesi, 5,0 milyonluk kentsel nüfusu ile toplam kent nüfusunun % 9’unu oluşturmakta; sahip olduğu 35 kent yerleşmesinde 85,4 kişilik kentsel nüfus yoğunluğuna sahip olmaktadır. Karadeniz Bölgesi’nin ise 3,9 milyonluk kentsel nüfusu ile %7,1’lik bir paya ve dağınık yerleşme yapısı nedeniyle oluşmuş 78 kent yerleşmesinde de 27,8 kişilik kentsel nüfus yoğunluğuna sahip olduğu görülmektedir. Toplam 6,6 milyonluk nüfusunun 3,3 milyonluk bölümünü 57 kent yerleşmesinde toplamış olan Doğu Anadolu Bölgesi ise, ülke toplam kent nüfusunun %6,0’lık payına ve yaklaşık 20,4 kişilik kentsel nüfus yoğunluğuna sahip olmaktadır. (Tablo 3-Şekil 2).

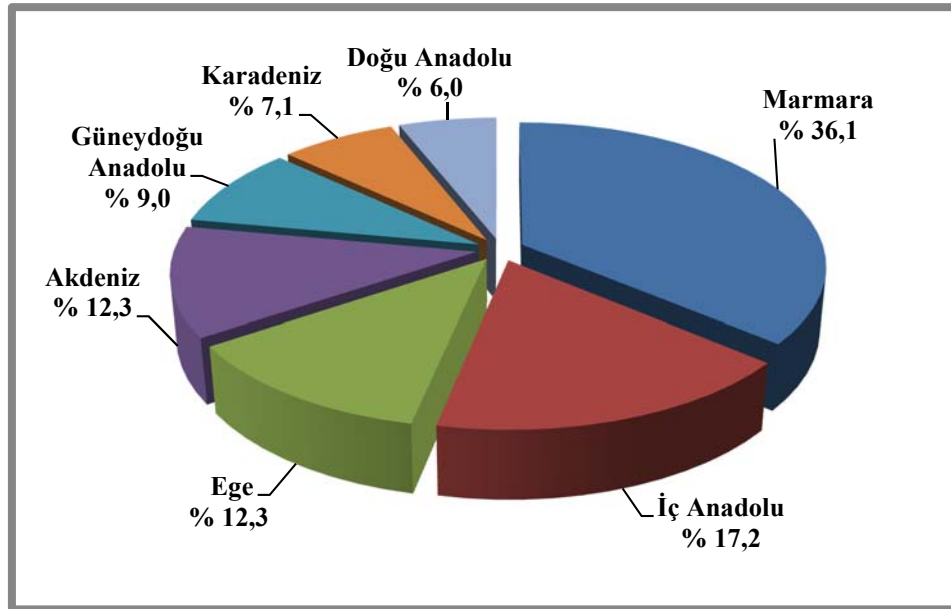
Tablo 3. Türkiye’de kent sayısı ve kent nüfusunun coğrafi bölgelere göre dağılışı (2012).

Bölge	Toplam Nüfus	Kentsel Nüfus	Yüzde (%)	Kent* Sayısı	Yüzölç.** (Km ²)	Kentsel Nüfus Yoğ.
Marmara	22.325.312	20.376.244	36,1	51	67.306	302,7
İç Anadolu	11.723.690	9.705.160	17,2	49	163.057	59,5
Ege	9.666.191	6.955.869	12,3	62	93.139	74,7
Akdeniz	10.362.954	6.972.551	12,3	56	122.927	56,7
G.Doğu Anadolu	7.194.399	5.056.858	9,0	35	59.176	85,4
Karadeniz	7.723.391	3.993.203	7,1	78	143.537	27,8
Doğu Anadolu	6.631.447	3.376.356	6,0	57	165.436	20,4
Toplam	75.627.384	56.436.241	100,0	388	814.578	69,2

Kaynak: TÜİK 2012 ADNKS sonuçlarından hesaplanmıştır.

*Büyükşehirlere bağlı belediyelerin nüfusları bir arada değerlendirilmiş ve bu tür kentler 1 kent yerleşmesi olarak hesaplanmıştır.

**Bölgelerin izdüşüm alanları yerine gerçek yüzölçümleri tercih edilmiştir. Bu konuda bkz: Doğanay,1997:214.



Şekil 2. Türkiye’de toplam kent nüfusunun coğrafi bölgelere göre dağılışı (2012).

Ülke ortalamaları ve bölgesel bazda yapılan karşılaştırmaların da gösterdiği üzere, Doğu Anadolu Bölgesi, bu ortalamalar ile kentleşme oranı **en düşük bölge** olmasının yanı sıra, ülke toplam kent nüfusuna **en az katkı yapan bölge** de olmaktadır. Ülke ve bölge bazında yapılan bu karşılaştırmalardan sonra, Doğu Anadolu Bölgesi'nde kentleşmenin tarihsel gelişimini farklı periyotlarda değerlendirmek yerinde olacaktır. Altı farklı sayım devresinin sonuçları incelendiğinde, göze çarpan ilk ortak özellik, bölgede kentsel nüfus ve kent sayısındaki artış olmaktadır (Tablo 4-Şekil 3). Türkiye ortalamalarına paralel olan bu artış eğilimi, bölgede 1927'de 5 olan kent sayısının 2012'de 57'ye yükseldiğini ve kentsel nüfusun ise aynı devrede yaklaşık 100 binden 3,3 milyona kadar arttığını göstermektedir. Bir başka deyişle, kent sayısı on kattan çok, kentsel nüfus ise neredeyse otuz kattan fazla artış göstermiştir. Bölge kentleşme oranlarındaki bu artış, ülkedeki genel eğilime paralel olmakla birlikte; bölge ortalamalarının ve kentleşme hızının ülke ortalamalarının **çok altında** seyretmesinin, Doğu Anadolu Bölgesi'nin en düşük kentleşme oranlarına sahip bölge olmasına neden olduğu ifade edilebilir.

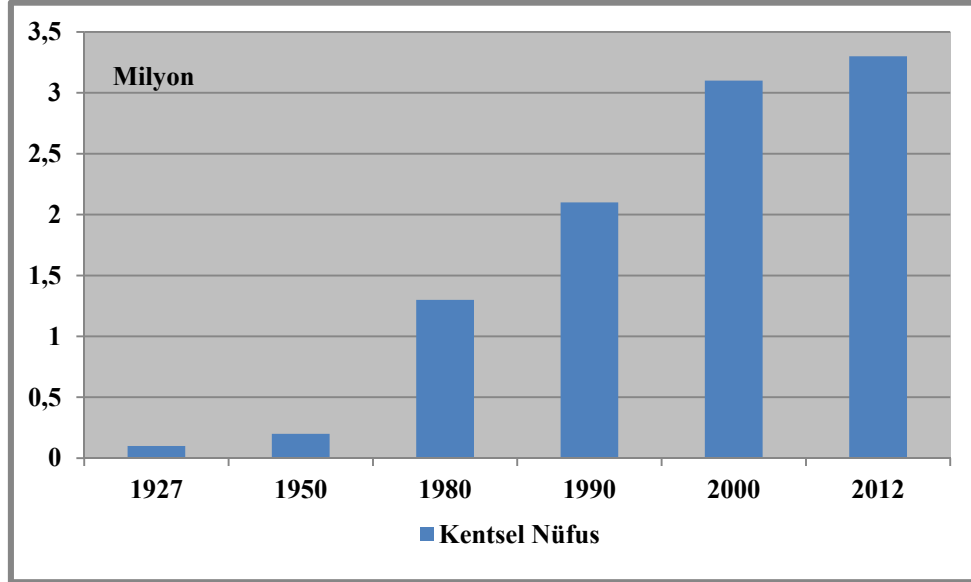
Tablo 4. Doğu Anadolu Bölgesi'nde kent sayısı ve kentsel nüfus değişimi (1927-2012).

	Toplam Nüfus	Kent Sayısı	Kentsel Nüfus	Yüzde (%)	Kırsal Nüfus	Yüzde (%)
1927	1.445.747	5	100.255	6,9	1.345.492	93,1
1950	2.568.574	8	205.293	8,0	2.363.281	92,0
1980	5.257.931	38	1.349.035	25,7	3.908.896	74,3
1990	5.984.996	54	2.111.108	35,3	3.873.888	64,7
2000	6.769.252	68	3.199.298	47,3	3.569.954	52,7
2012	6.631.497	57	3.376.356	50,9	3.255.141	49,1

Kaynak: TÜİK kayıtlarından hesaplanmıştır.

Bölge toplam nüfusunun sadece 1,4 milyon kadar (aynı yıl ülke nüfusunun yaklaşık %10'u) olduğu 1927 yılı, kent sayısı ve kentli nüfusun en düşük olduğu dönemdir. Erzurum, Malatya, Elazığ, Erzincan ve Kars* 1927 yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan beş kent yerleşmesidir (Harita 2). Tüm Türkiye'de kırsal nüfusun kentsel nüfustan çok daha yoğun olduğu bu dönem, Doğu Anadolu Bölgesi'nde de kentleşme oranı %6,9 dolayındadır. Dönemin en büyük nüfuslu kent yerleşmesi olan Erzurum'da nüfus sadece 30.801 kişi olup, bölgedeki toplam kentsel nüfus ise 100.255 kişidir.⁷

* Burada ve bütün makale boyunca, yer isimlerinde yerleşmelerin bugünkü adları tercih edilmiştir. Oysa değerlendirmelerin yapıldığı 1927-2012 devresinde, pek çok yerleşmenin adında değişiklikler olmuştur. Elazığ'ın Elaziz; Ağrı'nın Karaköse ya da Bayazıt şeklinde adlandırılması gibi çok sayıdaki idari değişiklik, bugünkü idari bölünüş doğrultusunda düzenlenmiştir.



Şekil 3. Doğu Anadolu Bölgesi'nde kentsel nüfus değişimi (1927-2012).

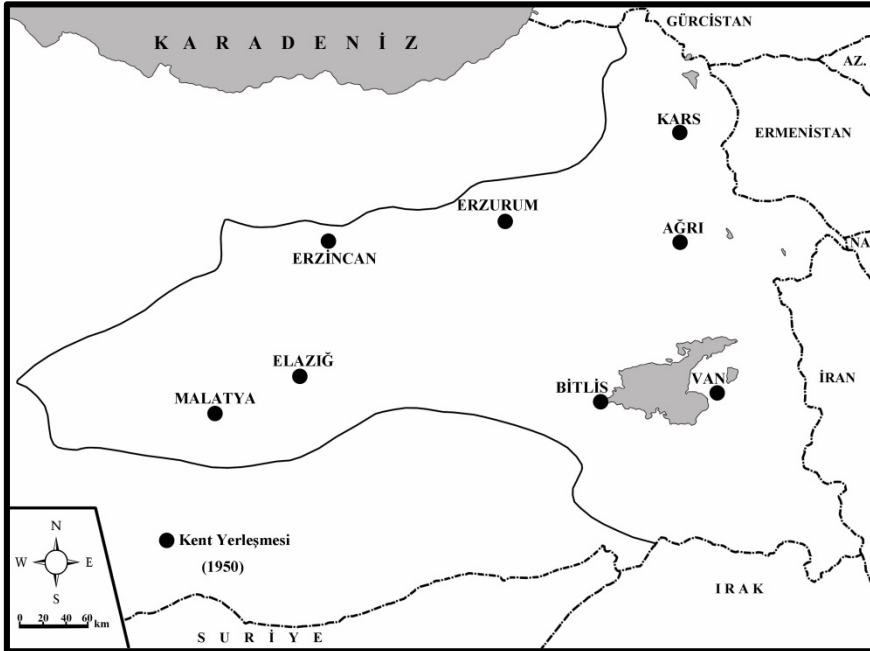
Bölgede, kentsel nüfusun yaklaşık iki kat arttığı, ancak yine de ülke ortalamalarının çok altında kaldığı 1950 yılı, kentsel nüfusun hala %10'un altında olduğu (%8,0) bir dönem olarak dikkat çeker. Bölgede, 1927 yılında yer alan kentlere üç kent yerleşmesi daha eklenmiş ve Ağrı, Bitlis ve Erzincan'ın da katılımıyla bölgedeki kent sayısı sekize yükselmiştir (Harita 3). Söz konusu kentlerde, yaklaşık 205 bin kişilik bir kentsel nüfus barınmakta ve bu da toplam nüfusun % 8'ine denk gelmektedir. Aynı dönem, 50.000 nüfus eşliğini geçen Erzurum (53.353) ve ona çok yaklaşan Malatya'nın (48.621) bölgedeki en büyük nüfuslu kent yerleşmeleri olduğu görülür.⁸

Biraz önce de belirtildiği üzere, tüm Türkiye'de kentleşmenin büyük oranda hız kazandığı 1950 sonrası, Doğu Anadolu Bölgesi için de benzer sonuçlar doğurmuştur. Kent sayısının 1950'ye göre neredeyse 5 katlık bir artış göstererek 38'e ulaştığı ve kentsel nüfusun 1,4 milyona yaklaştığı 1980 yılı, bölgede kentsel nüfus oranının da %25,7'ye ulaştığı görülür. Bölge nüfusunun neredeyse dörtte birinin kentlerde yaşadığı bu dönem; bölgenin en büyük nüfuslu kentleri olan Erzurum (190.241), Malatya (179.074) ve Elazığ'ın (142.983) 100.000 nüfus eşliğini çoktan geçtiği ve Van kentinde de (92.801) bu eşiğe oldukça yaklaşıldığı görülür.⁹

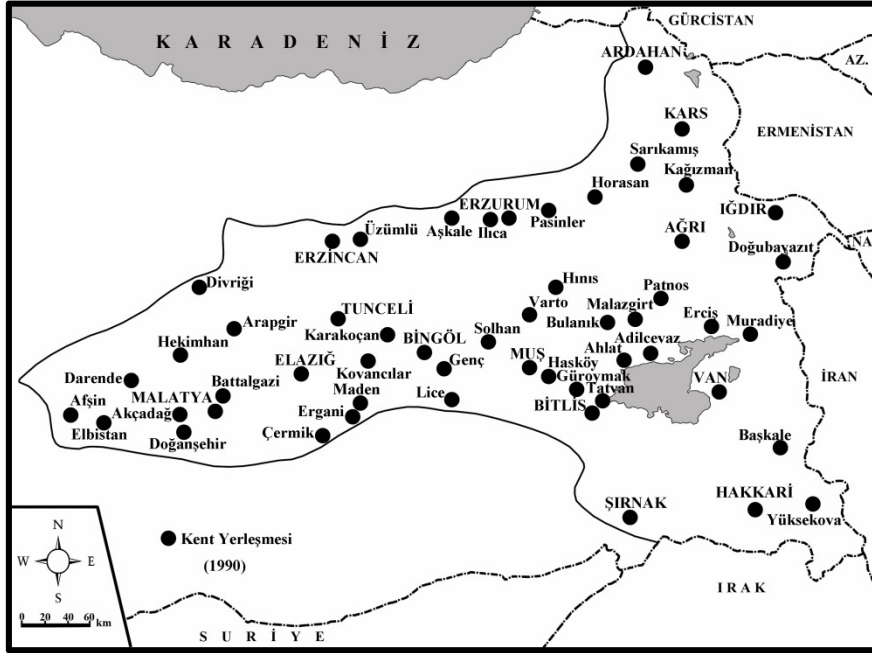
Doğu Anadolu Bölgesi'nde 1990 yılına gelindiğinde kentsel nüfus 2 milyonu aşmış (2,1 milyon) ve kent sayısı 54'e ulaşmıştır (Harita 4). Bölge toplam nüfusunun 5,9 milyonu aştığı bu dönem, bölgede kentleşme oranı %35,3 olarak gerçekleşmiş ve bölgede kent sayısı da 1980 yılına göre 1,4 katlık bir artış göstermiştir.¹⁰ Söz konusu artış, bölgede kentlerin mekânsal dağılımlarının da en az dönemsel değişimler kadar önemli olduğunu göstermektedir.



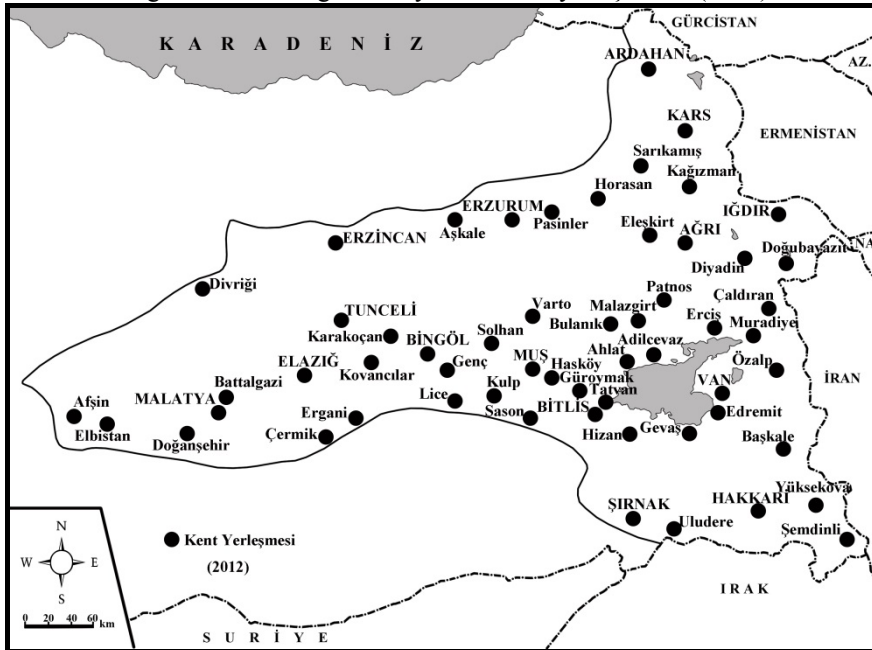
Harita 2. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan kent yerleşmeleri (1927).



Harita 3. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan kent yerleşmeleri (1950).



Harita 4. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan kent yerleşmeleri (1990).

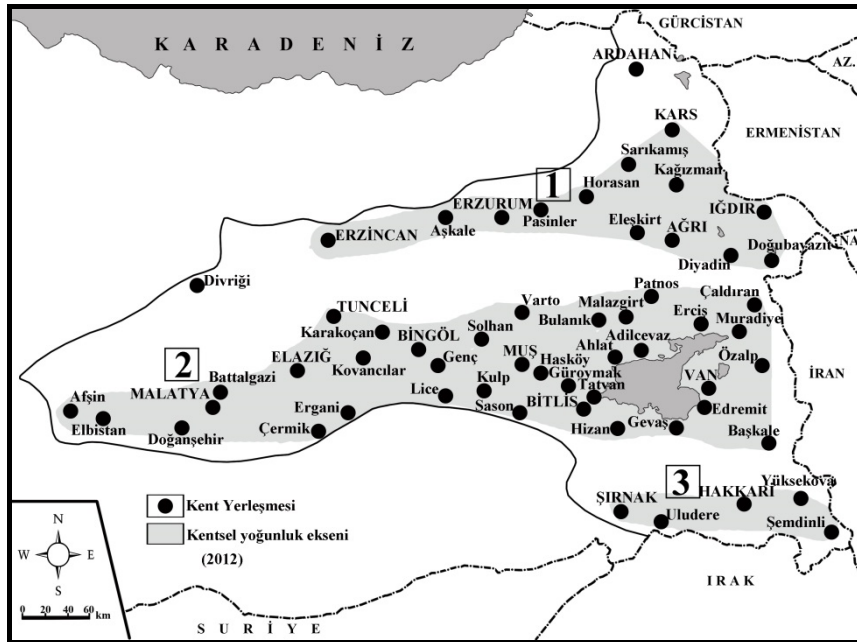


Harita 5. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan kent yerleşmeleri (2012).

Bölgede, kentsel nüfusun 3 milyonu aştığı (3,1 milyon) **2000** yılı verilerinin, dönemin genel nüfus sayımı, yöntem ve sonuçlarına yapılan eleştiriler¹¹ göz önüne alındığında gerçek oranları net olarak yansıtamadığı ifade edilebilir. Ancak, Tablo 4'ün incelenmesi ile görüleceği üzere, bölgede kentsel nüfustaki artış eğilimi bu dönemde de devam etmektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi, **2012** yılı itibariyle, 57 kent yerleşmesinde yaklaşık 3,3 milyonluk bir kentsel nüfus barındırmakta ve 6,6 milyonluk bölge nüfusunun %50,9'luk bölümü kentlerde yaşamaktadır (Harita 5). Az önce de belirtildiği üzere, bu değerler, aynı yılın Türkiye ortalamalarından (%74,6) bir hayli düşük olmakla birlikte; bölgede kent sayısı ve kentleşme oranlarının yaklaşık 85 yıllık devrede bir hayli artış gösterdiğini de belirtmektedir.

Bölge kentlerinin **2012** yılındaki mekânsal dağılımında, üç eksenin oldukça belirgin olduğu ifade edilebilir. Bunları; Erzincan-Erzurum-Kars-Ağrı-Iğdır çevresinde gelişmiş 1 numaralı eksen, Malatya-Elazığ-Bingöl-Muş-Bitlis-Van çevresinde gelişmiş 2 numaralı eksen ve Şırnak-Hakkâri-Yüksekova çevresinde gelişmiş 3 numaralı eksen olarak sıralamak mümkündür (Harita 6).



Harita 6. Doğu Anadolu Bölgesi'nde kentlerin yoğunlaştığı eksenler (2012).

Kuzeyden güneye doğru sıralanmış bu üç eksenin ortaya çıkışında, doğal ve beşeri etmenlerin bir arada etkinlik gösterdiği ifade edilebilir. Bölgenin yüksek ve engebeli yapısı nedeniyle depresyon hatları ve diğer düzlükler, kent yerleşmeleri için yegâne gelişim alanlarıdır. Bu nedenle bölge kentleri, doğal çevre özelliklerinin tesiriyle haritada

numaralandırılan alanlarda yoğunlaşmıştır. Aynı zamanda önemli ulaşım akslarını da oluşturan bu eksenler, doğal çevre ve ulaşım faaliyetlerinin kentsel gelişim açısından önemine de işaret etmektedirler. Haritadaki bu dağılıfta, 3 numaralı eksenin oluşmasında terör nedeniyle ortaya çıkan kırdan kente göçlerin etkinliği de unutulmamalıdır. Sonuç bölümünde ifade edileceği üzere, bölgede geçmişte yoğun terör olaylarının etkisiyle kırsal nüfusun bir bölümü kentlere yönelmiştir. Güvenlik tehdidi nedeniyle bölge kırsalından göç eden çok sayıda aile, kentlerdeki nüfusa eklenmiştir. Şırnak-Hakkâri-Yüksekova çevresinde şekillenen 3 numaralı eksenin oluşumunda terör nedeniyle ortaya çıkmış nüfus hareketlerinin önemli ölçüde etkin olduğunu belirtmek mümkündür. Dolayısıyla bölge kentlerinin mekânsal dağılımında ortaya çıkan bu üç eksenin, morfolojik yapı, ulaşım koşulları ve terör gibi etmenlere dayalı olarak oluştuğu, bir başka deyişle doğal ve beşeri çevre özelliklerinin etkisiyle ortaya çıktığı ifade edilebilir.

IV. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Kentlerin Nüfus Büyüklüklerine Göre Dağılışı

Kentlerin nüfus büyüklükleri açısından kümelenmesi ve gruplandırılarak kademelenmesi oldukça sık başvurulan bir yöntem olarak bilinmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan 57 kentin de bu şekilde nüfus büyüklükleri açısından sınıflandırılması hem bölgesel merkezlerin ortaya konulabilmesi ve hem de bölgedeki yaygın kentsel büyüklüklerin tespiti için yararlı olacaktır. Ancak hem diğer bölgelerle hem de ülkedeki genel yığılımlarla karşılaştırma yapabilmek için, bu değerlendirmelere aynı yıl Türkiye kentlerinin nüfus büyüklüklerine göre dağılımını inceleyerek başlamak yerinde olacaktır.

Bilindiği üzere, nüfusu 10.000-100.000 arasında olan kentleri *küçük kent*; 100.000-1.000.000 arasında olanları *büyük kent*; 1.000.000'u aşkın nüfusa sahip olanları *metropol*; 10.000.000'dan fazla nüfusa sahip olanları ise *megakent* olarak sınıflandırmak mümkündür (Doğanay,1997:431). Tablo 5'in incelenmesi ile görüleceği üzere, Türkiye'de 2012 yılında **388** kent bulunmaktadır. Ülkenin tek megakenti 13,7 milyonluk nüfusu ile İstanbul olup nüfusu 1 milyonu aşan 9 adet metropol yer almaktadır. Nüfusu 100.000-1.000.000 aralığında yer alan büyük kent sayısı 62; nüfusu 100.000'den az olan küçük kent sayısı ise 316 kadardır (Tablo 5).

Tablo 5. Türkiye'de kentlerin nüfus büyüklüklerine göre dağılışı (2012).

Bölge	10.000-100.000	100.001-1.000.000	1.000.000-10.000.000	10.000.000 +	Toplam
Marmara	38	10	2	1	51
İç Anadolu	38	8	3	--	49
Ege	52	9	1	--	62
Akdeniz	45	9	2	--	56
G.Doğu Anadolu	25	9	1	--	35
Karadeniz	66	12	--	--	78
Doğu Anadolu	52	5	--	--	57
Toplam	316	62	9	1	388

Kaynak: TÜİK kayıtlarından hesaplanmıştır.

Cumhuriyet dönemi boyunca, Doğu Anadolu Bölgesi kentlerindeki nüfus büyüklüklerinin değişimi incelendiğinde, genellikle **küçük kentlerin** hâkim olduğu bir dağılım göze çarpmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, 1927 ve 1950 yıllarında mevcut kent yerleşmelerinin tamamının, 1980 yılında ise %84,2'sinin küçük kentler olduğu bir diğer deyişle nüfuslarının 100.000'in altında olduğu görülmektedir (Tablo 6). Küçük kentler arasında en küçük nüfuslu kent grubunu oluşturan 10.000-20.000 nüfus grubundaki yığılım da bu durumu destekler niteliktedir. Gerçekten de söz konusu nüfus grubundaki kentlerin 1927 yılında, bölgedeki tüm kentlerin %60'ını; 2012 yılında da %49,1'ini oluşturduğu görülmektedir. Değerlendirme yapılan yıllar içinde, 50.000 eşiğinin ilk kez 1950'de bir kentle, 100.000 eşiğinin 1980'de üç kentle ve 300.000 eşiğinin de 2000 yılında yalnızca iki kentle aşılmış olması ve 2012 yılında da 300.000 eşiğini aşabilmiş dört kentin var olması, Doğu Anadolu Bölgesi'nde genellikle küçük kentlerin yaygınlığının bir diğer göstergesi olarak kabul edilebilir.

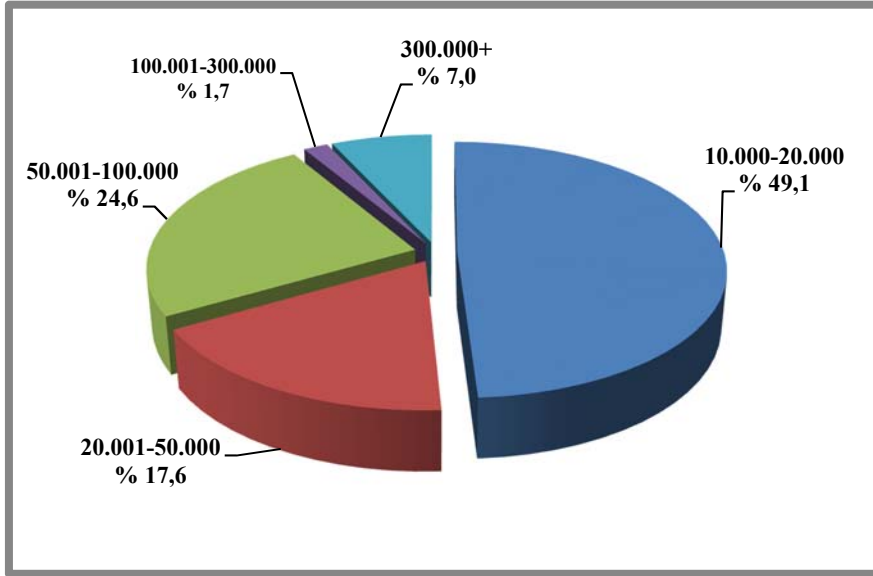
Tablo 6. Doğu Anadolu Bölgesi'nde kentlerin nüfus büyüklüklerine göre dağılışı.

	10.000-20.000	%	20.001-50.000	%	50.001-100.000	%	100.001-300.000	%	300.000 +	%	Toplam
1927	3	60,0	2	40,0	--	--	--	--	--	--	5
1950	4	50,0	3	37,5	1	12,5	--	--	--	--	8
1980	20	52,6	12	31,6	3	7,9	3	7,9	--	--	38
1990	31	57,4	14	25,9	5	9,3	4	7,4	--	--	54
2000	33	48,6	17	25,0	13	19,1	3	4,4	2	2,9	68
2012	28	49,1	10	17,6	14	24,6	1	1,7	4	7,0	57

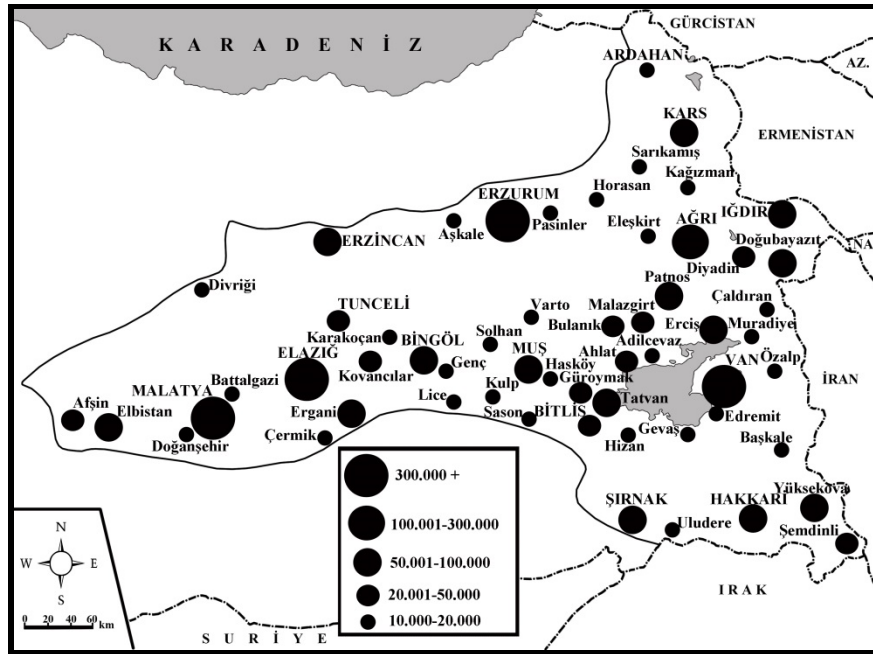
Kaynak: TÜİK kayıtlarından hesaplanmıştır.

Kentlerin nüfus büyüklükleri açısından oluşturdukları gruplar, bölgede oldukça eşitsiz bir dağılım göstermiştir. Nüfusu 10.000-20.000 aralığındaki kentler 2012 yılı için, bölgedeki tüm kentlerin %49,1'ini; 20.001-50.000 aralığındakiler ise %17,6'sını oluşturmuşlardır. Nüfusu 50.001-100.000 aralığındaki kentler % 24,6'lık bir paya sahipken; 100.001-300.000 aralığı ise sadece %1,7 oranına sahiptir. Bölgede 300.000'den fazla nüfusa sahip olan ve en büyük nüfus grubunda yer alan 4 kent ise tüm kentlerin ancak %7'sini oluşturmaktadır (Şekil 4).

Doğu Anadolu Bölgesi'nde, 2012 yılı için kentlerin nüfus büyüklükleri açısından dağılışı incelendiğimizde göze çarpan bir diğer özellik, bölgede nüfusu 1 milyonu aşan herhangi bir kent yerleşmesinin olmayışıdır. 2012 yılı itibarıyla yarım milyon (500.000) nüfusa sahip bir kent yerleşmesinin de yer almadığı Doğu Anadolu Bölgesi'nde en büyük nüfuslu kentler, 300.000 eşiğini aşmış kent yerleşmeleridir. Nüfusu 400 bini aşan tek kent yerleşmesi olan Malatya (426.381) ise bölgenin en büyük nüfuslu kenti konumundadır (Tablo 7- Harita 7).



Şekil 4. Doğu Anadolu Bölgesi'nde kentlerin nüfus büyüklüklerine göre dağılımları (2012).



Harita 7. Doğu Anadolu Bölgesi'nde kentlerin nüfus büyüklüklerine göre dağılışı (2012).

Tablo 7. Doğu Anadolu Bölgesi'nde kent yerleşmelerinin nüfus büyüklüklerine göre dağılımı (2012).

1	Malatya	426.381	30	Sarıkamuş	19.727
2	Erzurum	384.399	31	Genç	19.316
3	Van	370.190	32	Ardahan	19.075
4	Elazığ	347.857	33	Çermik	18.505
5	Ağrı	107.839	34	Horasan	18.246
6	Bingöl	98.424	35	Kağızman	17.999
7	Erzincan	96.474	36	Battalgazi	17.224
8	Elbistan	95.037	37	Solhan	16.659
9	Iğdır	82.656	38	Muradiye	14.517
10	Muş	81.764	39	Çaldıran	14.361
11	Erciş	81.212	40	Edremit	14.225
12	Kars	78.100	41	Adilcevaz	13.973
13	Doğubayazıt	74.316	42	Pasinler	13.604
14	Ergani	69.868	43	Karakoçan	13.140
15	Yüksekova	68.230	44	Hasköy	12.822
16	Tatvan	67.035	45	Başkale	12.784
17	Şırnak	63.298	46	Aşkale	12.597
18	Patnos	62.425	47	Sason	11.322
19	Hakkâri	58.584	48	Lice	11.271
20	Bitlis	46.111	49	Eleşkirt	11.247
21	Afşin	43.217	50	Kulp	11.205
22	Tunceli	31.469	51	Doğanşehir	11.077
23	Bulanık	24.354	52	Özalp	11.069
24	Kovancılar	22.473	53	Gevaş	11.028
25	Malazgirt	21.733	54	Hizan	10.841
26	Güroymak	21.509	55	Divriği	10.824
27	Ahlat	21.122	56	Varto	10.275
28	Şemdinli	21.048	57	Uludere	10.013
29	Diyadin	20.285	Toplam		3.376.356

Kaynak: TÜİK ADNKS Sonuçları (2012).

Bölgede nüfusu 300.000'i aşan diğer kent yerleşmeleri ise sırasıyla Erzurum (384.399), Van (370.190) ve Elazığ (347.857) olarak belirtilebilir. Nüfusu 100.000 eşliğini aşmış tek kent yerleşmesi ise 107.839 kişilik nüfusu ile Ağrı kentidir. Bu beş kentin dışında, 14 kent 50.001-100.000 aralığında; 10 kent ise 20.001-50.000 aralığında bulunmaktadır. Bölgedeki 57 kentin 28'i ise 10.000-20.001 aralığında yani en küçük kentler grubunda yer almaktadır. Ayrıca Uludere, Varto, Divriği ve Hizan gibi yerleşmelerin 10.000 nüfus eşliğini henüz geçebilmiş küçük kentler olduğu da görülmektedir (Tablo 7).

Doğu Anadolu Bölgesi'nde, kentlerin nüfus büyüklüklerine göre dağılışı bir bütün olarak ele alındığında, genellikle **küçük kentlerin yaygınlık gösterdiği** ve nüfusu 300.000 eşliğini aşmış **dört önemli merkezin** ön plâna çıktığı görülmektedir. Bu nedenle, büyüklük sırasıyla Malatya, Erzurum, Van ve Elazığ kentlerinin birer **bölgesel merkez** görünümü taşıdığını ifade etmek yerinde olacaktır.

V. Sonuç ve Öneriler

Hızla kentleşen bir ülke olarak Türkiye, 2012 yılı itibariyle %74,6'lık bir kentleşme oranına sahip olup; ülke nüfusunun neredeyse dörtte üçlük bölümü kentlerde oturur hale gelmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi ise, 2012 yılı itibariyle, 57 kent yerleşmesinde yaklaşık 3,3 milyonluk bir kentsel nüfus barındırmakta ve 6,6 milyonluk bölge nüfusunun %50,9'luk bölümü kentlerde yaşamaktadır. Bu değerler ile Doğu Anadolu Bölgesi, diğer coğrafi bölgeler arasında kentsel nüfus ve kentleşme oranlarının **en düşük** olduğu bölgedir.

Türkiye'de toplam kent nüfusu 2012 yılında yaklaşık 56,4 milyon kişi olup; diğer coğrafi bölgeler arasında ülke toplam kent nüfusuna **en az katkı yapan** bölge ise yine Doğu Anadolu Bölgesi (%6,0) olmuştur. Aynı yıl, ülkede yer alan 388 kent yerleşmesinde kentsel nüfus yoğunluğu km²'ye 69,2 kişi; Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise km²'ye 20,4 kişi olup, bu değerlerle bölge, yine **son sırada** yer almaktadır. Gerek kentsel nüfus ve kentleşme oranları ve gerekse kentsel nüfus yoğunluğu açısından ülke ortalamalarının çok gerisinde kalan bölgede, kent sayısı ve kentleşme oranlarının yaklaşık 85 yıllık devrede bir hayli artış gösterdiği de göz ardı edilmemelidir. Ülke kentleşme değerlerine paralel olarak ortaya çıkan bu tablo, Doğu Anadolu Bölgesi'nde 1927'de sadece 5 olan kent sayısının, 1950'de 8'e, 1980'de 38'e, 2012'de ise 57'ye yükselmesini sağlamıştır. Kentsel nüfus ise 1927'de yaklaşık 100 binden, 1950'de 200 binlere, 1980'de yaklaşık 1,3 milyona ve 2012'de ise yaklaşık 3,3 milyona yükselmiştir. Bu durum da, bölgenin kendi içinde kentleşme oranı ve kent sayılarında gelişme gösterdiğini ancak ülke kentleşme hızının ve ortalamalarının çok gerisinde kaldığı için bölgesel dağılımlarda son sırada yer aldığını göstermektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde, kentlerin nüfus büyüklüklerine göre dağılışı açısından da oldukça ilginç yığılımlar söz konusudur. Bölgede 2012 yılı itibariyle nüfusu 1 milyon ya da 500.000 eşliğini geçebilmiş herhangi bir kent yerleşmesi bulunmamaktadır. Bölgede 300.000 eşliğini geçebilmiş dört kent yerleşmesi bulunmakta; **Malatya, Erzurum, Van** ve **Elâzığ** kentleri, mevcut nüfus büyüklükleri ve taşıdıkları fonksiyonel özellikleri itibariyle birer bölgesel merkez konumunda yer almaktadırlar. Aynı yıl bölge kentlerinin yaklaşık %49,1'lik bölümü ya da diğer bir deyişle 28 kentin nüfus büyüklüğü 10.000-20.000

aralığında bulunmakta; bu da bölgede, **küçük kentlerin** yoğunlukta olması durumunun geçmişten bu yana devam ettiğini göstermektedir.

Kentleşme oranları ve kentsel gelişim açısından Doğu Anadolu Bölgesi'nde ortaya çıkan bu tablo, çok çeşitli coğrafi etmenlerin kontrolünde gelişmiştir. Bölgenin birtakım karakteristikleri kentleşmeyi olumsuz yönde etkileyerek, diğer coğrafi bölgelerin gerisinde kalınması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Söz konusu etmenleri kısaca şu şekilde değerlendirmek mümkündür:

Doğu Anadolu Bölgesi, konum özellikleri itibarıyla, Türkiye'nin doğusunda, önemli iş ve istihdam alanlarının, sanayi bölgelerinin, turistik odak merkezlerinin ve kıyı bölgelerinin çeşitli çekiciliklerinin uzağında yer almaktadır. Mevcut konum özellikleri, bölgeye kentleşme ve kentsel gelişim açısından avantaj sağlayamamaktadır.

Bölgede jeolojik yapı ve jeomorfolojik özelliklerin ortaya çıkardığı olumsuzlukların kentleşmeyi doğrudan etkilediği ifade edilebilir. Bilindiği üzere, Doğu Anadolu Bölgesi, Türkiye diri fay haritasının en riskli bölgelerinden birisidir. Kuzey Anadolu ve Doğu Anadolu Fay Hatlarının kesişim alanında bulunan bölgenin büyük bölümü deprem açısından oldukça risklidir. Zaten tarihi boyunca irili ufaklı pek çok depremin yaşandığı bölgede; 1966 Varto Depremi, 1939 ve 1993 Erzincan Depremleri ve son olarak 2011 Van Depremi gibi depremler, büyüklükleri ve ortaya çıkan can ve mal kayıpları açısından zihinlerden çıkmamış sarsıntılardır. Büyüklükleri ve ortaya çıkardıkları can ve mal kayıpları nedeniyle kitlesel göçlere neden olabilen bu tür depremler, bölgede yıkıma uğrayan kentlerin tekrar imarını gerektirmekte ve uzun süre bu kentlerin çok çeşitli sorunlarla karşılaşarak kentsel büyüme ve kentsel gelişme göstermesini engellemektedir.

Jeomorfolojik birimlerin dağılışı açısından incelendiğinde, Doğu Anadolu Bölgesi'nin genellikle yüksek şekillerin hâkimiyetinde olduğu ve bu morfolojik görünüm nedeniyle ortalama yükseltisi en fazla olan coğrafi bölge¹² olduğu görülür. Ortalama yükseltinin bu kadar fazla oluşu pek çok beşeri faaliyeti sınırlandırarak bölge kentlerini ekonomik faaliyetleri sınırlı yerleşmeler haline getirmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi, karasal iklimin hâkim olduğu uzun kış aylarında yer yer şiddetli karasal iklimin belirginleştiği, sıcaklıkların oldukça düşük ortalamalar gösterdiği bir bölgedir. Az önce ifade edilen, yükselti fazlalığı da eklenince, bölgede iklim koşulları insan hayatını olumsuz etkileyen bir yapıya bürünmekte; bu durum bölge kentlerindeki nüfus birikim sürecini olumsuz etkilemektedir.

Ekonomik yararlanma ilkeleri açısından değerlendirildiğinde, bölgede zengin toprak ve bitki örtüsü kaynaklarından da bahsedilememektedir. Diğer doğal çevre faktörleri etkisinde (iklim, morfolojik birimler ya da jeolojik formasyonlar gibi) şekillenen toprak ve bitki örtüsü özellikleri de bölgede bir takım faaliyetleri kısıtlar nitelikte gelişmiştir. Zengin çayır-mera alanlarının varlığı, bölge hayvancılığı¹³ için bir potansiyel oluşturmuş ancak entansif yöntemlere adaptasyonun gecikmesi ve tarımsal etkinliklerin istihdam kapasitesinin düşüklüğü gibi sorunları engelleyememiştir.

Bölgede, kentsel gelişmenin yavaş ilerlemesi, kentleşme oranları ile birlikte ülke ortalamalarının çok gerisinde kalınması gibi sonuçları doğuran önemli beşeri faktörlerden

birisi de göçler olarak hatırlanabilir. Bölgenin, ülke içi nüfus hareketleri içerisindeki yeri geçmişten bu yana **göç veren bölge** karakterinde olup, bu durum il içi ve bölge içi nüfus hareketlerine de yansımaktadır. Merkezi Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan 15 ilin 2011 yılına ait istatistikleri incelendiğinde, 14 ilin net göç hızının negatif karakterde olduğu görülmektedir.¹⁴ Bölgede, 2011 yılı için net göç hızının en düşük olduğu iller, sırasıyla Tunceli (-26,6), Van (-26,4) ve Ağrı (-24,0) olup, bölgedeki 15 ilin 14'ünde negatif göç verileri ile karşılaşılmaktadır. Göç verilerinin pozitif karakterde (durağan da kabul edilebilir) olduğu tek il ise 2011 yılı için Malatya olup (0,2) zaten bölgede bir miktar sanayi istihdamı sağlayabilen en önemli il de burasıdır. İl ve bölge bazında yapılan pek çok çalışmada da¹⁵ ifade edildiği üzere, Doğu Anadolu Bölgesi, zaman içinde, ülkenin batısında yer alan büyük metropollere doğru yön kazanmış bir nüfus hareketliliğine kaynaklık etmekte ve önemli ölçüde göç vermektedir. Bölge kentleri, yaşanan bu nüfus kaybının yanı sıra kırsal kesimden göç almakta ve bu durum da kentleşme ile ilgili birtakım sorunları beraberinde getirmektedir.¹⁶ Sonuç olarak bölgenin göç yoluyla nüfus kaybı, kentsel gelişimi olumsuz etkilemekte, bölge kentlerinin de belli nüfus büyüklükleriyle sınırlı kalmasına neden olmaktadır.

Terör, Doğu Anadolu Bölgesi'nde geçmişten bu yana yer yer güvenlik zafiyetlerine neden olmuş; özellikle kırsal kesimde yaşayan nüfusun can ve mal kaybı endişesiyle yer değiştirmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu şekilde kırdan kente doğru bir nüfus hareketliliği başlamış; ancak söz konusu göçler, bölge kentlerine olduğu kadar, hatta daha büyük miktarlarda iş ve istihdam alanlarının yoğunlaştığı İstanbul, İzmir gibi metropollere doğru olmuştur. Bölgede göç yoluyla nüfus kaybına neden olan bir diğer etmen olmasının yanı sıra terör olayları, bölgeye önemli sanayi yatırımlarının gelişini aksatmak yoluyla ekonomik görünümü de zedelemiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde, sanayileşmenin kentler üzerindeki etkisi geçmişten bu yana oldukça sınırlı olmuştur. Bölge kentlerinin çoğunlukla, genel hizmet fonksiyonuna sahip yerleşmeler oluşu büyük merkezlerin gelişimini sınırlandırmıştır. Bölgede ticari faaliyetlerin ulusal ve uluslararası hacimde gelişme gösterememiş olması da istihdam şartlarını ve kentleşmeyi olumsuz etkilemiştir. Belirli büyüklüğü geçememiş ticari faaliyetler, il ve bölge sınırlarını pek aşamamıştır. Ülke içi ticari faaliyetlerde olduğu gibi sınır ticaretinde de önemli bir gelişme görülememiştir. Beş ayrı ülke ile kara sınırı olmasına rağmen, siyasi, ekonomik ve kültürel sorunlar, bölgede sınır ticaretinin belli bir hacmin ötesine geçmesine olanak tanımamıştır. Bu durum da bölge kentlerindeki iktisadi görünümü, istihdam ve yaşam koşullarını, dolayısıyla da kentleşmeyi olumsuz etkilemiştir.

Doğal ve beşeri çevre şartlarının ortaya çıkardığı ekonomik tablo, bölgede iş ve istihdam alanlarının yetersizliği sonucunu doğurmuş; sanayi istihdamı ve üretim değerlerindeki zayıflık; Doğu Anadolu Bölgesi'nde kentsel gelişimi olumsuz etkileyerek kentleşme oranlarının ortalamaların altında seyretmesine neden olmuştur. Türkiye'nin 500 büyük sanayi kuruluşu arasında, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan sadece 1 kuruluşun bulunması¹⁷ ya da merkezi bölgede yer alan 15 ilin iş ve istihdam istatistikleri açısından ülke ortalamalarının çok gerisinde olması¹⁸ gibi veriler, bölgenin sanayi ve üretim değerlerindeki olumsuzlukları göstermektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde kentleşmeyi olumsuz etkileyerek, bölgenin ülke kentleşme ortalamalarının gerisinde kalmasına neden olan bu etmenlerin yanında bölgenin kendi içinde kent sayısı ve kentsel nüfusunun artmasına neden olan bazı etmenlerden de bahsetmek mümkündür.

Bölge kentlerinin bir kısmında yoğunlaşan, idari, sağlık, eğitim vb. alanlardaki hizmet merkezleri bu kentlerin çekiciliğini arttırmakta ve bölge kentleşmesine olumlu etki etmektedir. Bölge Eğitim ve Araştırma Hastaneleri, Tıp Fakülteleri Araştırma Hastaneleri, çok sayıdaki özel hastane ve laboratuvar, sağlık hizmetlerinde kaliteyi arttırarak çekicilik oluşturmakta; farklı basamaklardaki nitelikli eğitim kurumları da bu yelpazeyi genişletmektedir. Büyük çoğunluğu **kamu yatırımları** ile şekillenen bu çekicilikler, bölgede kentleşmeyi olumlu etkileyen etmenler arasında ifade edilebilir.

Başta Atatürk Üniversitesi olmak üzere, İnönü, Yüzüncü Yıl ve Fırat Üniversitesi gibi eğitim kurumlarının bölgede kentleşme üzerinde pozitif bir etki oluşturduğu da göz ardı edilmemelidir.¹⁹ Söz konusu eğitim kurumları, mevcut eğitim kadroları ile birlikte buldukları kentlerin sosyo-ekonomik yaşantılarına katkı sağlamakta ve bu yolla kentleşme oranlarını yükseltip, kentsel gelişimi teşvik eden bir etkiye sahip olmaktadır.

Görüldüğü üzere, Doğu Anadolu Bölgesi'nde kentleşme ve kentsel gelişim, büyük ölçüde coğrafi etmenlerin kontrolünde şekillenmiştir. Bölgenin konum özellikleri, tektonik ve morfolojik yapısı, iklim özellikleri, göç karakteristikleri, terör olayları, iş, istihdam ve üretim ortalamaları gibi çok çeşitli faktörlerin, kentleşmeyi olumsuz yönde etkilediğini; bunun yanında idari, sağlık ve eğitim hizmetlerinde ortaya çıkan gelişmeler ile köklü üniversitelerin varlığı gibi etmenlerinse olumlu etkide bulunduğunu ifade etmek mümkündür.

Ekonomik potansiyeli genişletici tedbirler alınması, sanayi ve turizm alanında yoğunlaşacak yatırımların oluşturulması, tarımsal üretimde mevcut sorunların çözümünün aranması gibi bir dizi önlemin, bölgede kentleşme seviyesini arttıracaklarını, kentsel dönüşüm kapsamında mevcut kentlerin sorunlarının (gecekondulaşma, işsizlik, plânsız kentleşme vb.) azaltılacağını öngörmek mümkündür. Bugüne kadar yapılan devlet teşvikleri ya yetersiz kalmış ya da uygulamada başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak, bu tür tedbirlerin alınabilmesi, uygulanma olanağı bulunamamış Doğu Anadolu Projesi (DAP) gibi büyük çaplı projelerin canlandırılması ya da bölge kalkınma ajansları ile bölge üniversiteleri tarafından hazırlanacak uzun vadeli ve kapsamlı projelerin hayata geçirilebilmesi yoluyla ortaya çıkabilecektir.

Sonuç olarak, bölgede kentleşmenin kısa süre içinde çok büyük bir gelişme göstermesini beklemek mümkün değildir. Ancak, yapılacak ayrıntılı çalışma sayısının artırılması, coğrafi etmenlerin doğru değerlendirilmesi ve bu yönde alınabilecek köklü tedbirlerle, mevcut kentlerin sorunlarının azaltılması ve bölgenin kentleşme oranlarının yükseltilebilmesi mümkün görünmektedir.

NOTLAR

¹ Bilindiği üzere, TÜİK ve çok sayıda devlet kurumu, tüm il-ilçe merkezlerini kent olarak kabul etmektedir. Bu çalışmada, nüfusu 10.000'in üzerinde yer alan tüm il-ilçe merkezleri kent, buralarda yaşayan nüfus ise kentli nüfus olarak kabul edilmiştir. Böylelikle, idari fonksiyon ve nüfus kriterinin bir arada kullanımı hedeflenmiştir.

² Kent-kır ayrımında kullanılan nüfus eşiği ile ilgili olarak bakınız:

Tümertekin,E.,1965, Türkiye'deki Şehirlerin Fonksiyonel Sınıflandırılması. İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, No: 43, Baha Matbaası, İstanbul.

Darkot,B.,1967, Şehir Ayrımında Nüfus Sayısı ve Fonksiyon Kriteri. İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi, sayı: 19, s: 3-8, İstanbul.

Emiroğlu,M.,1975, Türkiye Coğrafi Bölgelerine Göre Şehir Yerleşmeleri ve Şehirli Nüfus. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Araştırmaları Dergisi, sayı: 7, s: 125-159, Ankara.

³ Oldukça kapsamlı bir olgu olduğu ifade edilen kentleşmenin, tüm boyutlarıyla ayrıntılı olarak değerlendirilebilmesi ancak uzun yıllara dayalı ayrıntılı saha çalışmalarıyla mümkün olabilmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde, kentlerin fonksiyonel özelliklerine de vurgu yapılan bu tür saha araştırmalarına örnek olarak bakınız (Kronolojik sıra ile):

Kalelioğlu,E.,1980, Şehir Coğrafyası Bakımından Van. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara.

Doğanay,H.,1983, Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları ve Başlıca Plânlama Sorunları. Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Erzurum.

Arıncı,K.,2001, Tatvan Şehri, Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları. Atatürk Üniversitesi Yay. No: 925, Fen-Edebiyat Fakültesi Yay. No: 99, Erzurum.

Soylu,H.,2003, Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma, Bingöl. Aktif Yayınevi, İstanbul.

Kaya,F.,2008, Yüksekova Şehri, Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları. Aktif Yayınevi, İstanbul.

Demir,M.,2013, Kars Kent Coğrafyası. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

Ayrıca, bölge kentleri ile ilgili olarak hazırlanmış çeşitli makale çalışmaları da yer almaktadır. Bunlara örnek olarak bakınız:

Arıncı,K.,1995, Geçmişteki Önemi Azalmış Kent Yerleşmelerine Bir Örnek: BİTLİS. Doğu Coğrafya Dergisi, sayı: 1, s: 67-95, Erzurum.

Güner,İ.,1997, Iğdır'ın Kentsel Fonksiyonları ve Fonksiyonel Sınıflandırmadaki Yeri. Türk Coğrafya Dergisi, sayı: 32, s: 79-98, İstanbul.

Karakaş,E.,1999, Elazığ Şehrinin Gelişmesi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, cilt: 9, sayı: 1, s: 129-154, Elazığ.

Yıldız,M.Z.,2001, Şehirsel Fonksiyonlar ve Şehirsel Arazi Kullanımı Bakımından Patnos. Doğu Coğrafya Dergisi, sayı: 5, s: 391-429, Erzurum.

Doğanay,S.,Köse,A.,2001, Aşkale'nin Fonksiyonel Özellikleri ve Fonksiyonel Sınıflandırmadaki Yeri. Doğu Coğrafya Dergisi, sayı: 5, s: 99-125, Erzurum.

Şahinalp,M.S.,vd.,2010, Şehirlerin Sınıflandırılması ve Tatvan Şehrinin Bu Sınıflandırmadaki Yeri. Doğu Coğrafya Dergisi, sayı: 23, s: 47-65, Erzurum.

- Atasoy,A.,2011**, *Şehir Coğrafyası Açısından Karakoçan (Elazığ)*. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt: 8, sayı, 16, s: 159-183.
- ⁴ Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi özellikleri hakkında daha geniş bilgi için bakınız:
Erinç,S.,1953, Doğu Anadolu Coğrafyası. İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 572, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No:15, İstanbul.
- Saraçoğlu,H.,1989**, Doğu Anadolu Bölgesi. MEB Yayınları, Öğretmen Kitapları Dizisi: 176, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Atalay,İ.,1997**, Türkiye Bölgesel Coğrafyası. İnkılâp Yayınevi, İstanbul.
- Arimç,K.,2011**, Doğal, İktisadî, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri. Biyosfer Araştırmaları Merkezi, Coğrafya Araştırmaları Serisi, No: 101, Erzurum.
- ⁵ Kentleşmeyi etkileyen etmenler arasında en fazla zikredilenler kentlerde yoğunlaşan kentsel çekicilikler ve kırsal kesimin kendine has itici faktörleri ya da kırsal iticilikler olarak bilinir. İtici-Çekici faktörler (bunlara iletici faktörler de dâhil edilebilmektedir) olarak da bilinen bu etmenler hakkında geniş bilgi için şu kaynaklara başvurulabilir:
Tümertekin,E.,1973, Türkiye'de Şehirleşme ve Şehirsel Fonksiyonlar. İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 1840, Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 72, İstanbul.
- Keleş,R.,2012**, Kentleşme Politikası. İmge Kitabevi, (Güncellenmiş 12. Baskı), Ankara.
- ⁶ Birleşmiş Milletler verilerine göre, 2010 yılında dünya nüfusunun %51,6'sı (3,5 milyar insan) yani yarıdan fazlası kentlerde yaşamaktadır. Bu konuda ayrıntılı istatistikler için bakınız:
<http://esa.un.org/unpd/wup/CD-ROM/Urban-Rural-Population.htm>
http://esa.un.org/unpd/wup/unup/index_panel1.html
- ⁷ 1927 Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre. Adı geçen sayım sonuçları için bakınız:
T.C. Baş Vekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi,1928, 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Türkiye Nüfusu. Yayın No: 3.
- ⁸ 1950 Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre. Adı geçen sayım sonuçları için bakınız:
T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü,1961, 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, Türkiye Nüfusu. Yayın No: 410.
- ⁹ 1980 Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre. Adı geçen sayım sonuçları için bakınız:
<http://tuikapp.tuik.gov.tr/nufus80app/idari.zul>
- ¹⁰ 1990 Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre. Adı geçen sayım sonuçları için bakınız:
<http://tuikapp.tuik.gov.tr/nufus90app/idari.zul>
- ¹¹ 2000 yılı Genel Nüfus Sayımı, gerek akademik çevrelerde ve gerekse kamuoyunda oldukça hararetli tartışmalara sahne olmuştur. İlerleyen yıllarda sayım sisteminin değiştirilmesine (2007,ADNKS) kadar uzanan süreçte, yerel yönetimlerin genellikle ortak bütçeden daha çok ödenek alınabilmesi amacıyla nüfuslarını yüksek gösterme yolunda çaba gösterdiği gözlenmiştir.
Bu konuda yapılmış yayınlara örnek olarak bakınız:
Akpınar,E.,2005, *2000 Genel Nüfus Sayımına Eleştirel Bir Bakış: Erzincan Örneği*. Doğu Coğrafya Dergisi, sayı: 14, s: 31-47, Erzurum.
- Özgür,E.M.,2003**, *XXI. Yüzyılın Başında Türkiye Nüfusu*. Coğrafi Bilimler Dergisi, c:1, sayı:1, s: 44, Ankara.

-
- ¹² Bu konuda yapılmış yeni bir hesaplama için bakınız:
Elibüyük,M.,Yılmaz,E.,2010, *Türkiye'nin Coğrafi Bölge ve Bölümlerine Göre Yükselti Basamakları ve Eğitim Grupları*. Coğrafi Bilimler Dergisi, cilt: 8, sayı: 1, s: 27-55, Ankara.
- ¹³ Bölge hayvancılığının coğrafi özellikleri ve sorunları konusunda bakınız:
Koday,S.,2005, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hayvancılık. Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 949, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 104, Araştırmalar Serisi No: 74, Erzurum.
- ¹⁴ TÜİK, Nüfus ve Konut Araştırması, 2011.
- ¹⁵ Doğu Anadolu Bölgesi'nde göçler ve kırsal-kentsel nüfus değişimi konusunda yapılmış bazı çalışmalar için bakınız:
Coşkun,O.,2008, *İç Göçler Açısından Erzurum İlinin Analizi*. Doğu Coğrafya Dergisi, sayı: 20, s: 239-266, Erzurum.
Sönmez,M.E.,2010, *Muş İlinde Nüfus Hareketlerinin Nedenleri ve Sonuçları*. Türk Coğrafya Dergisi, sayı: 55, s: 45-57, İstanbul.
Gök,Y.,Kayserili,A.,2010, *Cumhuriyet Döneminde (1927-2008) Erzurum İlinin Kır-Şehir Nüfus Değişimi*. Doğu Coğrafya Dergisi, sayı: 24, s: 1-18, Erzurum.
Yılmaz,M.,2012, *50 Yılda (1960-2010) Van İli'nde Kır-Şehir Nüfus Değişimi*. Doğu Coğrafya Dergisi, sayı: 28, s: 33-56, Erzurum.
Kaya,F.,2013, *Ağrı İlinin 1927-2012 Sayım Dönemleri Kır-Kent Nüfus Hareketleri*. International Journal of Social Science, volume: 6, Issue: 4, p: 535-559.
- ¹⁶ Bu konuda yapılmış araştırmalar için bakınız:
Deniz,O.,Etlan,E.,2009, *Kırdan Kente Göç ve Göçmenlerin Uyum Süreci Üzerine Bir Çalışma: Van Örneği*. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi. cilt: 6, sayı: 2, s: 472-498.
Coşkun,O.,Zaman,S.,2012, *Kentlere Göç Eden Kırsal Nüfusun Kentsel Uyumu ve Kentleşme Düzeyleri Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma: Erzurum Kenti Örneği*. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, cilt: 9, sayı: 1, s: 441-455.
- ¹⁷ İstanbul Sanayi Odası tarafından hazırlanan "Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" listesine 2012 yılı itibarıyla Doğu Anadolu Bölgesi'nden sadece "Aşkale Çimento Sanayi T.A.Ş." 168. sıradan girebilmiştir. Söz konusu liste için bakınız:
<http://www.iso.org.tr/tr/web/besyuzbuyuk/turkiye-nin-500-buyuk-sanayi-kurulusu--iso-500-raporunun-sonuclari.html>
- ¹⁸ Bu konuda hazırlanmış istatistik tablo ve karşılaştırmalar için bakınız:
<http://tuikapp.tuik.gov.tr/isgucuapp/isgucu.zul>
<http://tuikapp.tuik.gov.tr/sanayidagitimapp/istihdamucret.zul>
- ¹⁹ Üniversitelerin kentleşme üzerindeki etkileri konusunda ayrıntılı araştırma örnekleri için bakınız:
Sargın,S.,2006, *Üniversitelerin Şehirleşmeye Etkileri: Isparta Örneği*. Fakülte Kitabevi Yayınları, Isparta.
İşık,Ş.,2008, *Türkiye'de Üniversitelerin Kentlerin Gelişimi ve Ekonomik Yapısı Üzerine Etkileri: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi. Ege Üniversitesi Yayınları, Edebiyat Fakültesi Yayın No: 150, İzmir.*

KAYNAKÇA

- Akpınar,E.,2005**, *2000 Genel Nüfus Sayımına Eleştirel Bir Bakış: Erzincan Örneği*. Doğu Coğrafya Dergisi, sayı: 14, s: 31-47, Erzurum.
- Aliğaoglu,A.,Uğur,A.,2012**, Şehir Coğrafyası. (2.Baskı), Nobel Yayıncılık, Ankara.
- Arınc,K.,1995**, *Geçmişteki Önemi Azalmış Kent Yerleşmelerine Bir Örnek: BİTLİS*. Doğu Coğrafya Dergisi, sayı: 1, s: 67-95, Erzurum.
- Arınc,K.,2001**, Tatvan Şehri, Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları. Atatürk Üniversitesi Yay. No: 925, Fen-Edebiyat Fakültesi Yay. No: 99, Erzurum.
- Arınc,K.,2011**, Doğal, İktisadî, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri. Biyosfer Araştırmaları Merkezi, Coğrafya Araştırmaları Serisi, No: 101, Erzurum.
- Atalay,İ.,1997**, Türkiye Bölgesel Coğrafyası. İnkılâp Yayınevi, İstanbul.
- Atasoy,A.,2011**, *Şehir Coğrafyası Açısından Karakoçan (Elazığ)*. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt: 8, sayı, 16, s: 159-183.
- Avcı,S.,1993**, *Türkiye'de Şehir ve Şehirli Nüfusun Dağılışı (1927-1990)*. Türk Coğrafya Dergisi, sayı: 28, s: 249-269, İstanbul.
- Avcı,S.,2003**, *Gelişimi ve Sorunları Açısından Türkiye'de Şehirleşme*. Sırrı Erinç Sempozyumu (2003) Genişletilmiş Bildiri Özetleri, s: 218-225, İstanbul.
- Başbüyük,A.,2005a**, *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Ortalama Hanehalkı Büyüklüklerinin Dağılışı*. Doğu Coğrafya Dergisi, sayı: 13, s: 273-289, Erzurum.
- Başbüyük,A.,2005b**, *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Nüfusun Cinsiyet ve Yaş Yapısı*. Doğu Coğrafya Dergisi, sayı: 14, s: 67-94, Erzurum.
- Bekdemir,Ü.,2007**, Karadeniz Kıyı Kentleri (Samsun-Hopa Arası). Çizgi Kitabevi, Konya.
- Coşkun,O.,2008**, *İç Göçler Açısından Erzurum İlinin Analizi*. Doğu Coğrafya Dergisi, sayı: 20, s: 239-266, Erzurum.
- Coşkun,O.,Zaman,S.,2012**, *Kentlere Göç Eden Kırsal Nüfusun Kentsel Uyumu ve Kentleşme Düzeyleri Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma: Erzurum Kenti Örneği*. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, cilt: 9, sayı: 1, s: 441-455.
- Darkot,B.,1967**, *Şehir Ayrımında Nüfus Sayısı ve Fonksiyon Kriteri*. İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi, sayı: 19, s: 3-8, İstanbul.
- Demir,M.,2013**, Kars Kent Coğrafyası. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Deniz,O.,Etilan,E.,2009**, *Kırdan Kente Göç ve Göçmenlerin Uyum Süreci Üzerine Bir Çalışma: Van Örneği*. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi. cilt: 6, sayı: 2, s: 472-498.
- Doğanay,H.,1983**, Erzurum'un Şehrsel Fonksiyonları ve Başlıca Plânlama Sorunları. Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Erzurum.
- Doğanay,H.,1986**, *1980 Genel Nüfus Sayımına Göre Türkiye'de Şehirli Nüfus ve Şehir Sayısındaki Artışlar (1960-1980)*. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, sayı: 15, s: 1-22, Erzurum.
- Doğanay,H.,1997**, Türkiye Beşeri Coğrafyası. Milli Eğitim Yayınları: 2982, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 877, Eğitim Dizisi: 10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Doğanay,S.,Köse,A.,2001**, *Aşkale'nin Fonksiyonel Özellikleri ve Fonksiyonel Sınıflandırmadaki Yeri*. Doğu Coğrafya Dergisi, sayı: 5, s: 99-125, Erzurum.

-
- Elibüyük,M.,Yılmaz,E.,2010**, *Türkiye'nin Coğrafi Bölge ve Bölümlerine Göre Yükselti Basamakları ve Eğim Grupları*. Coğrafi Bilimler Dergisi, cilt: 8, sayı: 1, s: 27-55, Ankara.
- Emiroğlu,M.,1975**, *Türkiye Coğrafi Bölgelerine Göre Şehir Yerleşmeleri ve Şehirli Nüfus*. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Araştırmaları Dergisi, sayı: 7, s: 125-159, Ankara.
- Emiroğlu,M.,1981**, *Türkiye'de Son Sayımlar ve Kentleşme Olayının Boyutları*. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Araştırmaları Dergisi, sayı: 10, s: 43-82, Ankara.
- Erinç,S.,1953**, Doğu Anadolu Coğrafyası. İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 572, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No:15, İstanbul.
- Gök,Y.,Kayserili,A.,2010**, *Cumhuriyet Döneminde (1927-2008) Erzurum İlinin Kır-Şehir Nüfus Değişimi*. Doğu Coğrafya Dergisi, sayı: 24, s: 1-18, Erzurum.
- Göney,S.,1995**, Şehir Coğrafyası I. İstanbul Üniversitesi Yayın No: 3908, (3.Baskı), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- Güner,İ.,1997**, *Iğdır'ın Kentsel Fonksiyonları ve Fonksiyonel Sınıflandırmadaki Yeri*. Türk Coğrafya Dergisi, sayı: 32, s: 79-98, İstanbul.
- Işık,Ş.,2005**, *Türkiye'de Kentleşme ve Kentleşme Modelleri*. Ege Coğrafya Dergisi, sayı: 14, s: 57-71, İzmir.
- Işık,Ş.,2008**, Türkiye'de Üniversitelerin Kentlerin Gelişimi ve Ekonomik Yapısı Üzerine Etkileri: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi. Ege Üniversitesi Yayınları, Edebiyat Fakültesi Yayın No: 150, İzmir.
- Kalelioğlu,E.,1980**, Şehir Coğrafyası Bakımından Van. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara.
- Karaboran,H.H.,1989**, *Şehir Coğrafyası ve Şehirsel Fonksiyonlar*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 3, sayı: 1, Elazığ.
- Karakaş,E.,1999**, *Elazığ Şehrinin Gelişmesi*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, cilt: 9, sayı: 1, s: 129-154, Elazığ.
- Kaya,F.,2008**, Yüksekova Şehri, Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları. Aktif Yayınevi, İstanbul.
- Kaya,F.,2013**, *Ağrı İlinin 1927-2012 Sayım Dönemleri Kır-Kent Nüfus Hareketleri*. International Journal of Social Science, volume: 6, issue: 4, p: 535-559.
- Keleş, R.,1998**, Kentbilim Terimleri Sözlüğü. İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Keleş,R.,2012**, Kentleşme Politikası. İmge Kitabevi, (Güncellenmiş 12. Baskı), Ankara.
- Koçman,A.,1993**, Türkiye İklimi. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 72, İzmir.
- Koday,S.,2005**, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hayvancılık. Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 949, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 104, Araştırmalar Serisi No: 74, Erzurum.
- Özgür,E.M.,2003**, *XXI. Yüzyılın Başında Türkiye Nüfusu*. Coğrafi Bilimler Dergisi, c:1, sayı:1, s: 44, Ankara.
- Saraçoğlu,H.,1989**, Doğu Anadolu Bölgesi. MEB Yayınları, Öğretmen Kitapları Dizisi: 176, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

-
- Sargın,S.,2006**, Üniversitelerin Şehirleşmeye Etkileri: Isparta Örneği. Fakülte Kitabevi Yayınları, Isparta.
- Selen,H.S.,1945**, *Türkiye’de Köy Yerleşmeleri ve Şehirleşme Hareketleri*. Türk Coğrafya Dergisi, sayı: 7-8, s: 97-106, İstanbul.
- Sencer,Y.,1979**, Türkiye’de Kentleşme. Kültür Bakanlığı Yayınları, Yayın No: 345, Bilim Dizisi: 12, Ankara.
- Sergün,Ü.,1993**, *Türkiye’de Kent Nüfusu ve Kentleşme Hareketleri*. İ.Ü. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni, sayı: 10, s: 39-49, İstanbul.
- Soylu,H.,2003**, Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma, Bingöl. Aktif Yayınevi, İstanbul.
- Sönmez,M.E.,2010**, *Muş İlinde Nüfus Hareketlerinin Nedenleri ve Sonuçları*. Türk Coğrafya Dergisi, sayı: 55, s: 45-57, İstanbul.
- Şahinalp,M.S.,vd.,2010**, *Şehirlerin Sınıflandırılması ve Tatvan Şehrinin Bu Sınıflandırmadaki Yeri*. Doğu Coğrafya Dergisi, sayı: 23, s: 47-65, Erzurum.
- Tümertekin,E.,1965**, Türkiye’deki Şehirlerin Fonksiyonel Sınıflandırılması. İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, No: 43, Baha Matbaası, İstanbul.
- Tümertekin,E.,1973**, Türkiye’de Şehirleşme ve Şehirsal Fonksiyonlar. İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 1840, Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 72, İstanbul.
- Yıldız,M.Z.,2001**, *Şehirsal Fonksiyonlar ve Şehirsal Arazi Kullanımı Bakımından Patnos*. Doğu Coğrafya Dergisi, sayı: 5, s: 391-429, Erzurum.
- Yılmaz,M.,2012**, *50 Yılda (1960-2010) Van İli’nde Kır-Şehir Nüfus Değişimi*. Doğu Coğrafya Dergisi, sayı: 28, s: 33-56, Erzurum.
- Yiğit,A.,Hayli,S.,Karakaş,E.,1995**, *Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki İl ve İlçe Merkezlerinin Fonksiyonel Özellikleri*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, cilt: 7, sayı: 1-2, s: 345-363, Elazığ.
- Yücel,T.,1960**, *Türkiye’de Şehirleşme Hareketleri ve Şehirler*. Türk Coğrafya Dergisi, sayı: 20, s: 23-35, İstanbul.
- Yücel,T.,1961**, *Türkiye’de Şehirleşme Hareketleri*. Türk Coğrafya Dergisi, sayı: 21, s: 31-45, İstanbul.
- Yüceşahin,MM.,Bayar,R.,Özgür,E.M.,2004**, *Türkiye’de Şehirleşmenin Mekânsal Dağılışı ve Değişimi*. Coğrafi Bilimler Dergisi, cilt: 2, sayı: 1, s: 23-89, Ankara.
- Yüceşahin,M.M.,Özgür,E.M.,2008**, *Türkiye Kentlerinin Kentleşme Düzeylerinin Demografik, Ekonomik ve Sosyal Değişkenlerle Belirlenmesi*. Coğrafi Bilimler Dergisi, cilt: 6, sayı: 2, s: 27-51, Ankara.
- DİE**, 1927-1950-1980-1990-2000 Genel Nüfus Sayımları Sonuçları.
- TÜİK**, 2012 ADNKS Sonuçları.
- <http://www.tuik.gov.tr>
- <http://www.dpt.gov.tr>

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Kentleşme ve Kentsel Gelişim
